

ЗАБОЛОТНА Л.Л.

ВНЕСОК НІМЕЦЬКОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ 40-80 рр. XIX ст. У ФОРМУВАННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ

Досліджується вплив праць німецьких науковців на зародження колоніальних ідей та колоніальної політики Німеччини. Особливу увагу зосереджено на складному синтезі географії, історії, політології, біології та демографії у працях учених, за допомогою яких обґрунтовувалась необхідність колоніальної експансії та проходила її активна пропаганда.

Історія колоніалізму належить до числа найбільш актуальних тем, що розробляється у світовій історіографії. Незважаючи на те, що з розпадом колоніальної системи це питання, здавалося б, утратило “прикладне” значення, інтерес до нього не згасає. Щорічно виходить велика кількість статей та монографій, які так чи інакше стосуються цієї проблеми. Цьому сприяє відкриття доступу до раніш секретних архівних матеріалів, а також публікація нових документів особистого характеру, що висвітлюють події, які впливали на становлення сучасної політичної мапи світу.

Тільки в останні роки в умовах значних змін у світі та у зв’язку з приверненням уваги міжнародного співтовариства до поняття “глобалізму” стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких умов виникає необхідність знову повернутися до вивчення феномену колоніалізму, в тому числі, зрозуміло, і колоніалізму німецького.

Зародженню колоніальних ідей у Німеччині сприяли наукові дослідження другої половини XIX ст. В розгортанні та проведенні колоніальної пропаганди в усіх прошарках німецького суспільства велику роль відіграла громадська та військова інтелігенція Німеччини, до якої входили місіонери та вчені, географи та мандрівники, письменники та публіцисти, державні службовці та політичні діячі. Саме їх діяльність у засобах масової інформації та різноманітних громадських організаціях була засобом впливу та натиску на уряд, рейхстаг та кайзера, яка підштовхнула правлячі кола перейти до колоніальної експансії.

Географи, історики, філософи та богослови Німеччини активно пропагували шовіністичні ідеї про винятковість німецької раси та неповноцінності інших народів, на основі своїх наукових теорій доводили необхідність розширення Німецької імперії та ліквідації “історичної несправедливості” за рахунок територій сусідніх держав і захоплення колоній.

За невеликий проміжок часу з’являються праці про співвідношення історичного та географічного у долях народів і країн. Зокрема, І.Гердер вважав, що географія пояснює історію та зовнішню політику¹. Історик А.Геєрен диференціював природні фактори в залежності від їх впливу на процеси історичного розвитку в різних країнах², а К.Ріттер доводив, що природно-кліматичні умови визначають напрямок шляхів розвитку регіонів, держав та етносів.

Заболотна Леся Леонідівна - аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Із праць К.Ріттера його послідовники виносять розуміння зовнішньої експансії як “природного” прояву життєдіяльності народів і держав, похідних від законів розвитку природи. А прагнення держави розширити свої території трактувалося як передумова, необхідна для збереження його існування та подальшого розвитку³.

Таким чином, німецька наукова традиція, а згодом і політична практика, переконливо спростовували відоме твердження німецького географа А.Зупана про те, що “так званій політичній географії немає місця в науковій системі географії”. І, незважаючи на спроби окремих представників географічної науки зберегти свою автономність по відношенню до політики та теорії державності, європейська дійсність обумовлювала поєднання географії та історії, науки та політики. Це підтверджувало і дослідження Африки. Вже діяльність англійця Стенлі була прикладом того, як географічна наука сприяла та ініціювала колоніально-політичну діяльність.

Формування німецького світогляду нового типу відбувалося через складний синтез географії, історії, політології, біології та демографії. В нього інтегрували ідеї Т.Мальтуса про випереджаюче зростання народонаселення у порівнянні зі збільшенням засобів існування для нього. Соціально-економічна ситуація в Німеччині актуалізувала мальтузіанство. Але якщо мальтузіанці вважали, що саме існування капіталізму є перешкодою для приросту населення, то німецькі ідеологи взагалі не бачили проблеми в існуванні капіталізму, а засобом вирішення соціально-економічних протиріч вони вважали приєднання додаткових територій. Отже, експансія та агресія у даному випадку розглядалися як прояв біологічного початку в розвитку державності.

Соціальний дарвінізм, без сумніву, також зробив свій внесок у розвиток геополітичних ідей. Держава та притаманні їй закономірності розвитку трактувалися у порівнянні з біологічно зростаючим організмом, у сенсі просторового розширення, а еміграція 220 тис. німців, наприклад у 1882 р.⁴, у контексті таких поглядів стала аргументом на користь просторового розширення та, зрозуміло, на користь колоніальної політики.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності колоніальних захоплень стали постулати німецької геополітики, засновником якої був відомий німецьких вчений, географ Ф.Ратцель. Він науково доводив те, що “Боротьба за існування.... Звичайно зводиться до боротьби за володіння простором”⁵ і географічні характеристики держави є головними в житті народів, впливають на їх розвиток та визначають перебіг всієї світової історії. Дослідник дійшов висновку, що існують різні типи народів та держав: слабкі і сильні, правлячі та підлеглі, “народи керівники і народи, які підкорюються”⁶. В своєму народів він, зрозуміло, вбачав риси народу керівника, за яким повинно бути майбутнє.

Парадоксальною та аномальною з наукової точки зору є для Ф.Ратцеля ситуація, коли “представники більш високої культури” повинні “залишатися жити в тісному просторі”, хоча “культурний розвиток не може протягом довгого часу залишатися в тісних кордонах”⁷. Дана теза лягла в основу класифікації, яка заснована на розподілі населення світу на народи з великим та малим простором, відповідно на “цивілізовані” і ті, яким історично призначено піддаватися впливу “цивілізації”.

Роздуми та висновки німецького теоретика-географа про співвідношення “культури” та “безкультура” в їх взаємозв’язку та значенні для світової цивілізації органічно вписувалися в загальну схему еволюції німецького світогляду після 1871 р. Саме вони стали науковим обґрунтуванням “цивілізаторської місії” в її німецькому варіанті, яка майже одразу ж стала актуальною для прибічників колоніального руху.

Насильницький характер просторового розширення “цивілізованого” народу та розповсюдження ним “культури” був не тільки науковим законом, але і перетворювався на моральний імператив. Саме з нього колоніальні ідеологи виводили етичні принципи колоніальної політики. Історичну закономірність колоніального розвитку Ф.Ратцель простежував з давнини і до “сучасних колоніальних народів, які половину території землі менш ніж за десятиліття, підкорили плугу, локомотиву та пароплаву”⁸.

Маючи на увазі спрямованість наступної еволюції авторських ідей, звертає нашу увагу присутність у першій частині “Антропогеографії” розділу, присвяченої морю, з доведенням “культурного значення води”. Таким чином, слід зауважити, що вже під час зародження німецька геополітика ставила питання про вплив моря на процеси історичного розвитку, а також користь узбережжя для народів та держав.

Інтерпретовані в рамках антропогеографічної теорії матеріали про природу та суспільство стали основою концепції, яка пояснювала напрямок розвитку народів та держав, поставивши їх в залежність від географічного середовища. “Антропогеографія” Ф.Ратцеля відобразила політизацію німецької географічної науки. Теоретико-концептуальне оформлення нового для Німеччини типу ідей сприяло в майбутньому їх популяризації.

На основі філософських положень Ф.Ніцше “про велику німецьку надлюдину та про зобов’язання німецької раси підкорити світ”, висновків істориків І.Шумахера, П.Шеффера-Бойхорста й ін. німецькому народу було рекомендовано силою відновити “історичні права” Німеччини на території європейських сусідів та їх колонії і створити власну колоніальну імперію⁹.

Німецька геополітика формувалася як прикладна наука. Вона поставила своєю проблемою відносини Німеччини з сусідніми державами, континентами і мала за мету підготувати ідейне обґрунтування для зміни зовнішньополітичного курсу Німеччини, тобто створити основу для початку колоніальних загарбань.

Центральне положення Німеччини на європейському континенті та становлення єдиної німецької державності почали розглядатися в історично значимій сукупності, зміст якої розкривав особливе призначення Німеччини у світовому просторі. Географічний фактор набував при цьому пріоритетного значення. Це призвело до втягнення географічної науки у формування німецької зовнішньополітичної концепції. Так, у другій половині XIX ст. почала видаватися велика кількість публікацій з географії. Вони містили не тільки академічні, а й прикладні знання: дані про економічний потенціал різних територій, ставлення корінного населення до європейців. Контакти між географічною наукою та політикою на німецькому ґрунті вели до виникнення ідей нового типу, актуалізації колоніальної ідеї. Географічний детермінізм виявився актуальним для політичних течій та партій і зустрів

схвалення й розуміння у різних верствах німецького суспільства. Приклад Британської імперії дозволив німецькому уряду та населенню побачити в придбанні колоній шлях до рішення внутрішньонімецьких проблем.

Брошура Ф.Фабрі *“Чи потрібні Німеччині колонії?”*, опублікована у 1879 р., вперше перетворила колоніально-політичну ідею в питання загальнонаціонального характеру та поклала початок колоніальній політиці німецького рейху¹⁰. До цього часу дослідницька діяльність німецьких географів та діяльність місіонерів в Азії, Африці, Океанії, а також заокеанське підприємництво фірм, компаній та приватних осіб вже об’єктивно підготували контакт географії та політики. Взаємна практична зацікавленість (наявність інформації та контактів з аборигенним населенням, а з іншого боку, розширення науково-дослідних можливостей в разі державної колонізації) сприяли зміцненню таких контактів.

Ф.Фабрі бачив загрозу в зростаючій численності населення, яка може несприятливо вплинути на загальне економічне положення. *“Надлишкове”* населення Ф.Фабрі пропонував розмістити в *“землеробських колоніях”*. Іншим типом німецьких колоній, за його замислом, повинні були стати *“торговельні колонії”*, які повинні були вирішити проблему надвиробництва. Такі проекти не припускали створення колоніальної бюрократії. Ф.Фабрі зазначав: *“Колоніальне питання є для Німеччини не питанням політичної влади, але питанням культури”*, оскільки Німеччина намагається *“виконати тільки національний моральний обов’язок”*¹¹.

Центральну Африку, Океанію та Південну Америку він вважав важливими районами для майбутніх колоній Німеччини, захоплення яких необхідно здійснити за допомогою військової сили, а закріплення - системою військово-морських баз та опорних пунктів, а також відправкою туди німецьких переселенців¹² в інтересах підйому економіки метрополії.

У 1880 р. з’являється ще одна полемічна публікація - *“Заокеанська політика”* В.Хюббе-Шлейдена. В ній автор поділяє поняття *“колонізації”* та *“культивації”* і закликає до побудови в майбутніх німецьких колоніях німецької економіки, способу життя, наприклад, в Екваторіальній Африці, де слід, за словами В.Хюббе-Шлейдена, розселити німців та створити область впливу німецької робочої сили. В тих колоніях, де відсутні умови для розселення німців, автор розраховував розмістити німецькі капітали, тобто *“культивувати територію”*¹³.

У 1881 р. професор Г.Вагнер у праці *“Німецькі колонії”* виклав своє бачення даної проблеми. Його погляди частково співпали з роздумами Г.Лоеніса, який в своєму дослідженні *“Європейські колонії”* охарактеризував німецькі колоніальні проекти на фоні історії англійських, голландських та французьких колоній. Дослідник відмітив, що *“Література “за” та “проти” колоній зростала лавиноподібно”*¹⁴, відображуючи актуальність теми в німецькому суспільстві.

Центральною темою публікацій про німецьку колоніальну політику, яка, як вважали їх автори, була необхідною для країни та історично неминуною, була проблема розміщення *“надлишкового”* німецького населення. У вирішенні проблеми *“загрозливого перенаселення”* переплелись *“персональний інтерес”* та *“інтерес національного співтовариства”*. В якості потенційних областей для німецької еміграції розглядалися Уругвай,

Парагвай, Бразилія, Сирія, Месопотамія, Мала Азія. Називались й інші континенти та регіони, необхідність колонізації яких визначалася тим, що *“люди йдуть та не вертаються”*: Північна Америка, Капська колонія, Австралія, Росія. Однак М.Кошицьки у 1888 р. вважав, що німецькі поселення в Росії - це історія, а основну увагу слід приділяти Африці та Австралії. Крім того, регіональні напрямки німецької колонізації повинні включати не тільки Африку, Азію та Океанію, але і *“балканські території, які вимагають культивування”*¹⁵.

Першочерговими завданнями вважалися: встановлення реального стану німецької демографії, виявлення підходящих для колонізації територій та можливість поставити їх під *“імперський захист”*. При цьому невизначеним залишався політичний статус майбутніх колоній.

Ставлення до колоніального досвіду Англії та Франції змінювалося від вивчення та повторення до його повного неприйняття. Зверталась увага на те, що німецька колоніальна політика не може бути тотожною, наприклад, британській, тому не слід орієнтуватися на її досвід. Німеччині потрібно буде діяти, писав Г.Лоеніс, в інших умовах, *“свобода акцій в заморських країнах”* була обмежена країнами, які раніше сюди проникли. Він сумнівався у тому, що там дійсно діяла *“не державна політика”* і європейські країни не втручалися в перебіг подій. Одночасно він не вірив і в те, що у німецького уряду є наміри фінансувати колоніальну політику¹⁶.

Якими б сильними не були докази *“національного”* та *“патріотичного”* характеру, прихильники колоніалізму постійно нагадували про пріоритет забезпечення власності в майбутніх німецьких колоніях.

Звертаючись до досвіду колонізації *“старих”* держав, визнавалось, що німецька колоніальна політика піде своїм, особливим шляхом. Г.Лоеніс відзначив: *“Будь-яка національна колоніальна політика може стати успішною тільки виходячи із характеру муттерланда: при цьому беруться до уваги географічне положення, державні органи, суть, звичаї та історичний розвиток, тому, що для країн закон розвитку дійсний так, як і для індивідів”*. Фактором, який передбачав колоніальну політику Німеччини, вважався і *“життєвий контакт з морем”*¹⁷. Важливість подібних аргументів на користь колоніальної ідеї засвідчує те, що німецька геополітична та колоніальна ідеї формувалися не з одного джерела і присутні у німецькому світогляді та свідомості.

Колоніальні ідеї та вихідні з них задачі та цілі декларувалися в якості потреб і здобутків всієї німецької нації. Вважалось, що *“німецька доля та німецькі здібності”* в області колоніальної політики забезпечать *“зростання та майбутнє німецького рейху”*¹⁸. Для німецького соціуму того часу такі ідеї відігравали консолідуючу роль.

Докази, які свідчили про наявність у німців здібностей до колоніальної діяльності, велика кількість авторів знаходила в історичному минулому Німеччини. Дана інформація використовувалася в якості переконливого доведення на користь того, що Німеччина та її населення здатні на колоніальну політику, яка так необхідна для фатерленду.

Теоретичні дослідження йшли паралельно з науково-дослідною діяльністю, яка особливо активно розгорнулася в Африці. У 1848-1849 рр. німецькі дослідники досягли Кіліманджаро та побували в Кенії, вивчивши ландшафт та природно-кліматичні умови майбутньої Німецької Східної

Африки. У 40-60-х роках ХІХ ст. спільність наукових інтересів та відсутність політичних протиріч сприяли організації спільних британо-німецьких дослідницьких експедицій. Для дослідження Африки в Німеччині створювалися спеціальні організації. Великий внесок у вивчення *“чорного континенту”* внесла Берлінська Академія наук. Результати наукової діяльності з 1855 р. публікувалися в спеціально утвореному картографічною фірмою журналі *“Географічні повідомлення Петерманна”*, якому дали ім'я відомого німецького географа. Цей журнал став науковим центром німецької африканістики, а в майбутньому і геополітики. Географам Німеччини належала частина картографування багатьох раніше не відомих районів Африки, включаючи Кіліманджаро.

У 1876 р. географ Р.Бреннер побував з візитом у султана Віту. Це зіграло неабияку роль у майбутньому розповсюдженні тут німецького впливу та розгортанні німецького підприємництва.

Німецька географія, виходячи із наукових можливостей та керуючись потребами нації, займалася вивченням можливостей розселення німців у різних регіонах світу. Вона ж установлювала значення опорних пунктів на світових комунікаціях. Так, у 60-70-х роках ХІХ ст. в рамках *“воєнної географії”* на можливості Цзяочжоу, Гонконгу, Вейхайвея звернув увагу німецький мандрівник Фердинанд фон Ріхтгофен, який побував в 60-х роках ХІХ ст. в Китаї, дослідив та довів важливість островів Чусан та Цзяочжоу для німецького воєнного флоту. Географ запропонував пруському уряду створити тут німецькі опорні пункти (1868 р.). В своєму щоденнику він зазначив: *“гавань з легкістю можна укріпити і воєнний флот Німеччини буде панувати разом із північним Китаєм та Японією”*, маючи до того ж перспективу перетворення на великий торговий центр в регіоні¹⁹.

Поява у 60-х роках ХІХ ст. Г.Рольфса в Африці не тільки збільшила і без того не малу кількість європейських авантюристів на континенті, але й свідчила про появу в Пруссії політичного інтересу до Африки. Органічно поєднуючи в собі якості вченого, розвідника, політика, Г.Рольфс побував у Магрибі, Судані, Єгипті, виконав покладене на нього пруським монархом завдання - вручив *“подарунки”* голові держави - Борну, встановив, тим самим, перший політичний контакт. Г.Рольфс став одним із перших першопроходців в Африці, *“колоніальним спеціалістом”*.

За дорученням пруського королівства, Г.Рольфс у 1880-1881 рр. діяв і в Ефіопії. Ретроспективно Ф.Ратцель визнав, що його *“головною ціллю не являлися наукові дослідження”*²⁰. Г.Рольфс взяв участь у воєнних діях проти абісінського негуса на стороні британських військ. Набагато випередивши в часі французький проект *“сахарського моря”*, Г.Рольфс запропонував наводнити східну частину пустелі, змінивши течію Нілу. Використовуючи посередником пруського консула, матеріали свого проекту Г.Рольфс направив єгипетському хедиву. За оцінкою Ф.Ратцеля, Г.Рольфс належав до нового типу дослідників Африки, які *“поєднали національні прагнення з науковими”*. Німецький геополітик констатував, що праці Г.Рольфса містили в собі *“політико-географічні міркування”*, які відобразили *“практичне та політичне зацікавлення Німеччини Африкою”*²¹.

Звертають на себе увагу і маршрути німецьких географічних досліджень. У кінці 70-х років ХІХ ст. вони повністю розходяться з британськими, а їх

співпадіння досить часто стають причинами політичних конфліктів. Змінюється і склад експедицій. Їх головними учасниками стають комерсанти, воєнні, представники уряду. По мірі зростання боротьби за колоніальний розподіл світу географічні дослідження локалізуються в регіонах, що представляють торгово-економічний або стратегічний інтерес. В ході німецьких досліджень у Південній Африці К.Маух, А.Меренські, Ф.Єппе склали першу карту Трансваалю, відкрили родовища золота, які породили першу в історії регіону “золоту лихоманку”²².

Серед учених Німеччини велику роль стали відігравати національні пріоритети. Боротьба за “честь відкриття” та “честь дослідження” засвідчують про нове світосприйняття німців. Так, експедиції англійця Лівінгстона підштовхнули географічні товариства Німеччини до боротьби за наукові пріоритети в Конго. У 1873 р. було засноване “Німецьке товариство дослідження Екваторіальної Африки”, відоме під більш пізньою назвою - “Африканське товариство Німеччини”. Але грандіозні задуми з дослідження Конго не здійснилися: уряд не зацікавився ними, а власних коштів товариства виявилось замало²³.

Колоніальні проекти у 1875 р. підготували географ Е.Вебер - із захоплення Трансваалю, генеральний консул Німеччини в Бразилії І.Штурц - з колонізації Східної Екваторіальної Африки і інші.²⁴

Член Франкфуртської географічної організації Ф.Мольденхауер заявив, що потужна індустріальна країна повинна мати колонії і тому населення вимагає експансії в Африку. За заявою співробітника в апараті О.Бісмарка Г.Кусерова, колоніальні проекти склали не менше 30 томів актів служби відомства закордонних справ і всі були відправленні керівництву кайзерівської Німеччини на розгляд²⁵.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що зародженню колоніальних ідей у Німеччині в не аби якій мірі сприяли наукові дослідження другої половини ХІХ ст. Географи, історики, філософи та богослови Німеччини вели активну колоніальну пропаганду в усіх прошарках німецького суспільства. За невеликий проміжок часу з’являються праці про співвідношення історичного та географічного в долях народів і країн.

Центральне положення Німеччини на європейському континенті та становлення єдиної німецької державності почали розглядатися в історично значимій сукупності, зміст якої розкривав особливе призначення Німеччини в світовому просторі. Географічний фактор набував при цьому пріоритетного значення. Це привело до втягнення географічної науки у формування німецької зовнішньополітичної концепції. Німецька географія, виходячи із наукових можливостей та керуючись потребами нації, займалася вивченням можливостей розселення німців у різних регіонах світу.

Не завжди вдавалося вступити в контакт з африканськими етносами, а їх військово-протистояння перешкоджало вивченню континенту. Проте, долаючи всі перешкоди, процес німецького проникнення на Африканський континент все ж почався і став невідворотним. Картографування полегшило діяльність політиків і підприємців. Альтруїзм німецьких учених значною мірою сприяв колоніальній експансії. Завдяки науковим дослідженням та обґрунтуванням “Нова, заокеанська Німеччина” отримала оформлення в проектах і вторглася в ментальну свідомість німецького індивіда та суспільства.

- ¹Herder E. Zur Philosophie des Geschichte. - Bd.II. - M., 1855.
- ²Heeren A. Ideen über die Politik, der Verkehr und den Handel der vornehmsten Volker der alten Welt. - Göttingen, 1815.
- ³Ritter K. Die Erdkunde in Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen, ober allgemeine, vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterricht in physikalischen und historischen Wissenschaft. - Berlin, 1817.; Ritter K. Erdkunde. - Berlin, 1862.
- ⁴Hintrager O. Südwestafrika in der deutschen Zeit. - München, 1956. - S.7.
- ⁵Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. В 2 т. - Т.1. - СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1905. - С.622.
- ⁶Там же. - С.703.
- ⁷Ratzel F. Anthropogeographie. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. - Leipzig: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885. - S.250-251, 237.
- ⁸Ibid. - S.244, 250.
- ⁹Новая история. В 3 т. / Под ред. В.В. Бирюковича, Б.Ф. Поршинева, С.Д. Сказкина. - Т.3. 1870-1918. - М.: Госполитиздат, 1960. - С.325.
- ¹⁰Loehnis H. Die Europäischen Kolonien. Beitrage zur Kritik der deutschen Kolonialprojekte. - Bonn, 1881. - S.103.
- ¹¹Fabri F. Bedarf man Deutschlands Kolonien? - Gotha, 1879.
- ¹²Das Überseeische Deutschland. Die deutschen Kolonien in Wort und Bild / D. Hütter, R. Büttner, K. Dove und andere. - Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1902-1903. - S.12, 60-61, 65, 87.
- ¹³Hübbe-Schleiden H. Überseeische Politik. Eine culturwissenschaftliche Studie mit Zahlenbildern. - Hamburg, 1881-1883.
- ¹⁴Ibid. - S.7.
- ¹⁵Koschitzky M. Deutsche Kolonialgeschichte. - Leipzig, 1887-1888. - S.132.
- ¹⁶Loehnis H. Die Europäischen Kolonien. Beitrage zur Kritik der deutschen Kolonialprojekte. - Bonn, 1881. - S.102.
- ¹⁷Ibid. - S.82.
- ¹⁸Ibid. - S.84, 102.
- ¹⁹Richthofen F. Tagebücher aus China. - Bd.1. - Berlin, 1907. - S.44-45.
- ²⁰Ratzel F. Gerhard Rohlfs // Kleine Schriften. - Berlin-München, 1906. - S.481-484.
- ²¹Ibid. - S.488.
- ²²Горнунг М., Линец Ю., Олейников И. История открытия и исследования Африки. - М.: Мысль, 1973. - С.199.; Peters C. Im Goldland des Altertums. - München, 1902. - S.327.
- ²³Горнунг М., Линец Ю., Олейников И. Указ. соч. - С.318.
- ²⁴Hagen M. Bismark Kolonialpolitik. - Stuttgart-Berlin, 1923. - S.51.; Чарный И.С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879-1885). - М.: Наука, 1970. - С.60-61.
- ²⁵Nussbaum M. Vom Kolonialenthusiasmus zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenlohe. - Berlin: Akademie-Verlag, 1962. - S.20.

Заболотная Л.Л.

Вклад немецкой научной мысли 40-80 гг. XIX в. в формирование колониальной политики Германии

Исследуется влияние работ немецких ученых на зарождение колониальных идей и колониальной политики Германии. Особое внимание уделено сложному синтезу географии, истории, политологии, биологии и демографии в трудах ученых, благодаря которым обосновывалась необходимость колониальной экспансии и проходила ее активная пропаганда.

Zabolotna L.L.

Contribution of scientific conception of 40-80 years of XIX century to forming of German colonial policy

Influence of the German scientists' works on the origin of colonial ideas and colonial policy of Germany is investigated. The special attention is concentrated on the complex synthesis of geography, history, political science, biology and demography in works of scientists, by means of which the necessity of colonial expansion was substantiated and its active popularization was passed.